І. ЩО ПРИМУСИЛО МЕНЕ І ОПАНАСА ІТИ В ЛЮДЕ?

Коли годі блукати по світу, то й годі! Послухав я Опанаса, і осілись ми на одному місці "спасати душі".

Живемо! Спокійно живемо місяць, другий, півроку; ніхто й ніщо нас не тривожить — ми ні до кого й до нас ніхто. Живемо, наче ченці, в мирі: тихо, спокійно, тихіше води, нижче трави. Встанемо вранці — зараз до чаю; нап'ємось — в садок, у холодок. У садку, мов умисне задля нас, стояв віковічний, високий, розлогий та іустий клен. Отут під кленовою зеленою шапкою ми з Опанасом зараз на божу постіль; лежимо, гадаємо, розмовляємо, а більш любуємось небом та блакитним наметом. Надворі тихо, тепло, ясно... Біля нас мала дітвора грається: одно підбіжить — чоломкнеться, друге підлізе нищечком та залоскоче або смикне, третє сяде на тебе верхи —

"ньо!"... Пригорнеш його до лона, вп'єшся у його пухлу щі-чечку та так але замлієш... Гарно! Хіба се не життя?

Лежимо, гадаємо собі про всячину, аж поки не гукнуть нас до снідання. Гадаємо та мріємо собі, ніхто нам сього не забороняє, бо й гадаємо ми собі, і мріємо нищечком, щоб ніхто не вчув. Бо й нащо його голосно гадати? Ми бували в бувальцях і знаємо, що до чого — а хліб до борщу... Поснідавши, коли невелика спека — зараз на прохідку, а душно — знов під кленовий намет. Трохи задрімаємо до обіду; літній день довгий, обідаємо не рано. За обідом поздоровкаємось з вишнівкою чи слив'янкою, а після обіду — спочинемо, як слідує, годину чи дві... Вставши — чи купатися, чи на прохідку. Увечері чай, вечеря, та й набік у перину. Та так щодня...

Хіба не життя!

Трапляється вряди-годи заглянеш у книжку. Перш усього шукаєш, чи є "дозволено цензурою"; коли є, то й читаєш її повагом, а коли нема, так насамперед обміряєш, чи буде в неї десять аркушів, чи ні. Коли вийде менш десяти, приміром дев'ять і дев'ять десятих, так і цур їй! Значить, се таке, що краще й не читати, а то часом... Часописи*— так зовсім сміливо читаємо, особливо "Московския ведомости" або "Правительственный вестник" 1, добре знаєш, що за се нічого не буде, нічого спокусливого тут не вичитаєш... Читаємо, гадаємо, мріємо!.. Часом і в політику вдаримось: а як то Бісмарк? що буде в Туреччині? що гадає мікадо?.. Про мікадо — так іноді й не вдержимось: думаємо, думаємо мовчки та й заведемо спірку таку, що мов той мікадо — рідний батько наш, а не японський імператор.

— Отже, таки мікадо справді добре діло вдіє... Заведе у себе волю,— сказав раз Опанас, прочитавши щось у "Правительственному вестнику".

— Куди йому, плюгавому! — всміхнувся я.— Хіба з ними... Невігласок отой мікадо... бач, констит...

І! Господи! Як напустився на мене Опанас, як почав він заступатися за японців!.. Він своє, а я своє; я слово, а він десять, та таку бучу підняли, що хто його зна, до чого б ми й доспорились, коли б не перебила нас жінка, спасибі їй.

— Годі вам! — каже.— Я бачила, що під ворітьми стоїть квартальний!

Ми нараз і осіли, мов води в рот набрали... Знаємо своє діло: "їж борщ із грибами, держи язик за зубами". Лучче мовчки мріяти!

І мріємо собі, гадаємо мовчки, сміливо гадаємо! Се не заказано, можна. Та воно й для самої гадки корисніш, коли чоловік держить її за зубами: там вона ніким не огуджена, не осміяна сидить собі в теплі та в добрі, наче морква в грядці, і росте, і спіє, і виспіє гаразд. Треба буде і

можна буде, ну тоді її з-за зубів і пустити, вона знайде свою дорогу. Се вже я добре знаю і по собі, і по людях, і по Опанасові.

Та й куди і на що не глянь — то так воно виходить. Он під вікном у мене по купі гною ходить півень-галаган. Чого він так гордо голову дере, чого так сміливо виступає? Певно, від того, що він не кричить, не репетує, а мовчки собі думає та думає. А прирівняймо знов до нього курку: зовсім що інше — якась вона несмілива, полохлива. Через що? А через те, що чи знесла, чи не знесла яйце, інколи не яйце, а просто нікчемний наливок, а скільки вона нарепетує, скільки накудкудаче!.. Овва!

Знов же й те: як на кого, а я чоловік полохливий, і по-моєму, і мовчки, і гадаючи не треба давати волі думкам, а треба знати, де їх зупинити, бо думки таке діло, що як даси їм волю, то певно заведуть тебе в неволю. Думкам кінця нема! От, приміром, та ж таки купа гною; здається, що б можна про неї гадати, а тільки почни! Коли б, мов, оцей гній у селі та в мужика!.. Е, було б у мужика доволі товару — був би й гній; а він би його вивіз на ниву та такий-то підмет зробив, що на! Та насіяв би ячменю, а ячмінь вродив би на славу: по пояс, буйний, та колосистий, та вмолотний! Була б у мужика і каша, і кутя, і подать було б чим оплатити, і молодиця дробину розвела б... Еге! А чом же у мужика гною нема? Чом у нього товару нема? Чому в нього землі нема? Чого у нього податі є? От і пішла гадка, і пішла, і пішла, і зупину їй нема... Заведе вона так, що й не стямишся, як скрикнеш: "Ех, коли б мені сила та воля!" — а тут тебе, раба божого, зараз за лоба та на віз, та й гайда на мочарі!.. От воно до чого можна дійти, не вміючи мовчки гадати та язик за зубами держати. Вже ж недаром старі люде видумали прислів'я: "Помовчи, язичку, папки дам". І правда! От ми з Опа-насом мовчимо тепер і живемо собі покійно, наче в бога за пазухою; а колись були дурні, язикали — ну нам і вкоротили язиків... Тепер ні! Тепер "ми самі з вусами..." Не проведуть нас!.. Та й се ще не все: з якої речі нам гадати і розмишляти? Хіба, крім нас, нікому сього робити? Хіба задля сього нема начальства? Хіба воно, оце начальство, не задля того и поставлено від бога і від царя, щоб піклувалося про нас, щоб гадало-розмишляло, що треба, а чого не треба, про що можна мовчки гадати, а про що не слід. Ну, так нехай же

урядники, станові, волосні, комісари, судді і всяке інше начальство гадає, а наше діло — мовчки жити та начальство і бога хвалити...

— Коли .ж., каже Опанас,— і рада б душа в рай, так гріхи не пускають; і радніший би не думати-гадати, а тільки жити, так що ж, коли ота невсипуща думка залізе до тебе в голову потай бога, мов злодій уночі, закрадеться у мозок та й почне там господарювати... Що з нею вдієш?..

— Е, е! Опанасе, мій голубеї Сількись!.. Щоб не лізла думка в голову, пам'ятуй перш усього: "держи язик за зубами", згадуй частіш про північ, про Сибір, "неісходиму", про начальство та не забувай — хто ми такі і що ми?.. Люде, скажеш ти. Якби то так, а то, дивись лишень, чи люде ми? Люде звались у нас з того часу, як знесено кріпацтво; за кріпацтва, правда, були "пани" і "люде", а тепер стали "обивателі і ми обивателі, а обивателю "не положено" гадати і розмишляти... бо, кажу ж таки, задля сього постановлено начальство... На запомогу начальству єсть ще "преса", як-от: "Московския ведомости", "Киевлянин"2, "Правительственный вестник" і "Сенатские объявления" 3. Що начальству господь положить на душу, те воно розкаже в "пресі", а "преса" освітить те критичним, філософським і іншим поглядом; а для того, щоб і "преса" не помилялась і щоб у неї "ум не зайшов за розум", на поміч "пресі" єсть цензура. Ну і читай тоді та дякуй мовчки (все-таки мовчки!) бога і начальство... Коли ж вже невмоготу більш мовчати, йди до церкви, співай на криласі — от і продереш горло і вдовольниш потребу не мовчати; або у яке велике свято зайди до начальства поклонитися, поздоровити з святом — от і поговориш; не кортітиме і не страшно буде тобі, бо "поговориш" не тільки "з дозволенія начальства", але — се треба добре вважати — з самим начальством! От воно що!

Отакечки ми й мовчали: мовчали та мріяли; мовчали та гадали і рік, і два, а далі остогидло нам мовчати, та так остогидло, що й сказати не можна; наче перед смертю закортіло говорити...

— Про що ж би його говорити? Хіба про Київ? — питаю Опанаса.

— Е, ні, ні, страшно...

— Ну, про картоплю? ,

— Про картоплю, може, й можна, а попробуймо... Та гляди ж, обережно, озираючись, щоб хто не підслухав.

Почали та й згадали, яку-то добрячу картоплю їли ми під Лирятином у баби Оришки. От якби такої картоплі й собі розвести! Так що ж, насіння такого нема; баба Оришка і дала б — так і в неї бігма; коли б у неї було більш, коли б у неї не такий малюсінький город, так би...

— Цитьте! Що се ви почали! Бач, до чого доверзлись! Хіба забули! — гукнула на нас нянька Горпина. Ми так і присіли... Справді, далеко ми зайшли. Значить, і про картоплю не можна говорити... Цур же їй! Давай знов мовчати — спокійніш і благородніш. Мовчали цілий рік. Якраз у саму страсну п'ятницю 4 закортіло знов говорити. Ми швидше за шапки та до церкви. Стали на криласі та як гукнемо за дяком: "Искупил ни єси от клятви законния"... Я взяв горою, а Опанас окселентуе мені низом; от, думаємо собі, переб'ємо голод, продеремо горло; а дяк як штовхне під бік та до нас: "Цитьте! Щоб вам заціпило!" Чи то ми не в той голос взяли, чи хто його зна чого, тільки не дав нам співати, вилаяв і з церкви вигнав...

Перетерпіли ми суботу, а в неділю, розговівшись, знов закортіло у нас співати. Сіли біля вікна, мовчимо, кріпимося; поки люде були в хаті — терпіли, а як повиходили усі з хати, ми в один мент, мов змовились, давай співати:

У місяці у юні випала пороша,

Тим дід бабу полюбив, що баба хороша!..

та навприсядки, мов парубки, носимося по хаті та додаємо словами:

Тільки баба вирне, А дід бабу пірнеі..

Аж гульк! Перед нами квартальний!.. Ми так і застигли!..

— А що се ви робите? — питає.— Га? Співаєте?.. Хіба не знаєте, що українських пісень співати не можна, заборонено!.. Та вам за се... Знаєте... Та я вам за се!..

Мовчимо ми. Звісно, що ж тут казати? Застав над піснею... "Заступи нас мати божа!" — молюся я мовчки, а квартальний зближається до столу, де стояла паска, горілка і вино. Опанас зараз і собі туди; миттю вхопив пляшку з мадерою, налив велику склянку доверху та "Христос воскрес!" до квартального. Похристосувався і випив з квартальним. Тоді і я став сміливий і собі похристосувався і випив з квартальним. Просимо його сісти, не погордувати та свяченого покуштувати... Сів, спасибі йому, їсть і вже не сердиться, а так ласкаво питає:

— Що се вам прийшло в голову по-українськи співати? Ми висповідались йому, наче попу на духу, розказали, як

нам кортіло спершу говорити, а потім співати, усе розказали. Слухав він, слухав, та й каже:

— Коли вже ви не стерпите, щоб зовсім мовчати, так я запоможу вашій біді: інколи заходитиму до вас і будемо говорити про всячину; зо мною "про все" можна балакати, тільки з умовоїр — без мене мовчати, і про се, що я кажу, анітелень! Чуєте?

Зраділи ми! Та ми до сього торгу і пішки, обіруч!.. Ще раз похристосувались, випили усе, що було... А ввечері і кажу нищечком Опанасові:

— Та й дурні ж ми з тобою! Як таки так: четвертий рік живемо у Києві і не догадались самі, щоб закликати квартального та з ним розмовляти!

Прямо дурні! Ну, та дякуймо ж богові, що він заради Великодня запоміг нам! "Слава тобі, показавшому нам світ!"

Ждемо день — мовчимо; ждемо тиждень — мовчимо; знов починає кортіти на розмову, а квартальний не йде. Аж ось увечері в суботу "гряде жених от полу нощи". Трошки веселенький —— ще краще, менше вип'є. Сіли. Мовчимо. Не знаємо, з якого боку і про що можна. А квартальний мовчки дивиться по стінах, по столах, по шафах, запримітив на столі календар Андріяшева 5, розгорнув і каже:

— Се нічого, се можна!.. А тих, знаєте, заказаних книжок, часом, нема у вас?

— Крий боже! Цур їм! Крім отсього календаря та "Байок" Глібова , нічого нема!..

— Бач! От "Байок" і не слід держати, бо се книжка українська, а українські книжки заказані начальством!..

Повинились ми, сказали, що сього не знали, і зараз швир-нули "Байки" в грубу. Квартальний похвалив нас за се та й питає:

— А як ви гадаєте про начальство? Що таке начальство і від кого воно?

— Про се, признаться, ми не гадали; але ж звісно, начальство од бога... "Всяка душа властям да повинується, ність власті, аще не од бога суть",— вирік Опанас.

— Так, так! Розумне ваше слово! — і знов похвалив. Та й знов питає:

— А чи можна жити без начальства?

— Історія свідчить нам,— став я відповідати, але гість наш замахав швидше руками та до мене:

— Годі, годі! Гетьте з історією! Нащо вона нам? Ви говоріть не по історії, а по душі...

— По душі?.. По душі., начальство.. Як же без начальства? Хто ж би тоді піклувався про нас? Хто ж би гадав за нас? Начальство... Ми б погибли без начальства: розжиріли б, роз-стовстіли б, знічев'я б і бога забули... Самі здорові, знаєте, що коли б не було начальства, кому б ми платили податі і налоги? Нікому! Ті б гроші лишалися у нас у кишені; ми на них стали б розкошувати, товстіти, п'янствувати... Без начальства за кого б ми молились богу? Ні за кого! А не молячись, забули б і бога, а забувши бога і його заповіді, стали б красти, розбивати людей, розпустувати, зовсім би скаменіли, перевернулись у звірів... От що б вийшло без начальства!..

— Так, так! Правда, свята правда! — знов похвалив і каже:

— Та ще не все: без начальства не було б государства, без государства не вдержалась би сім'я, а без сім'ї, що?.. Звір'є — і те живе сім'єю...

— Не все звір'є! — роззявив я рот, а Опанас швидше мене за рукав та сам до квартального.— Порадьте, будьте ласкаві, що можна робити, а чого не можна?

— Можна усе те, що на користь государству, начальству, церкві, громаді і сім'ї... Що хоч, те й роби — тільки в хмари не заходь...

Випили!

— Я,— кажу,— ніяк не знайду собі роботи.

— А якої вам роботи?

— Та такої б, поздоров боже вас, щоб не сидіти мовчки, а можна розмишляти.

— Гм! Роз-ми-шляти... Бач, чого гиря забажала проти ночі — кісничка!.. Що ж, і така робота є: приміром — шинкувати! Скільки-то в сім ділі треба голову поламати та покрутити мозком... Се діло не просте; хто, не розжувавши, візьметься за його зараз — тпрру та ну, та й не вивезе, зникне; а шинкувати — розмишляючи... Е, се діло добре і начальство за се нічого... От і робота. Що ж?

— Нема, кажу, у мене вдачі на се.

— Ну, на службу!

— Боязко.

^— Чого? Начальства? Овва! У нас начальство добре, не кусається. От же я служу десятий рік... Нема охоти на царську службу — ідіть на приватну... От у банках, в акціонерів... Там добре, тільки що треба протекції... Справді, десь та треба вам притулитись, хоч не для роботи, так хоч задля начальства; а то от начальство якось ніяково поглядає на вас: що воно, каже, за люде такі? Ніде не служать, нічого не роблять, ні до кого в гості не ходять і п'яними ніхто їх не бачив на вулиці... Щось воно та не так... Треба б назирати за ними...

Мені зараз у голову так і залізла "ідея": господи, так се за нами знов назирають!.. Робили колись — назирали, придивлялись: "Що і для чого роблять?" А тепер нічого не робимо — знов назирають: "Чому нічого не роблять?" На яку ж тут його ступити? Як же його вгадати, де гаряче, а де боляче? Як же його жити?.. Чого ж се, Опанасе, така на нас напасть? Відкіля вона йде? Чого вона присікалася до нас? Як від неї відкараскатися?.. І почали ми з Опанасом про таку нашу біду думати, гадати. Довго

думали, далі кликнули на пораду Оришку. Вже не даром люде кажуть: "Де чорт нічого не вдіє, туди бабу пошле". Баба Оришка зразу, як почула наші речі, так і рішила:

— Се все вам через те, що ви все сиднем дома сидите, між люде носа не покажете!

— Страшно, бабусю, між люде!.. Коли ж ми не люде, а обивателі... Та між людьми, сама здорова, знаєш, не вмовчимо, заговоримо, та часом таке скажеш, що опісля не відкараскаєшся...

— А ви "такого" нічого не говоріть...

— Мовчать — остогидло.

— І не мовчіть, а говоріть по-людськи.

— Про що ж його можна говорити?

— Про все, про що люде говорять. Про святих печерських угодників, про добрість начальства, про отих навіжених "соціалістів" — тільки що їх треба раз по раз лаяти і в батька і в матір; навіть про пиво, про ковбаси...

— Брешеш, бабо! — не втерпів Опанас.— Про ковбаси не можна! Сама знаєш, ковбаса — ласе діло!

— Чи вже ж?

4 — А чи кожний їсть ковбасу? Ні! А чому ні? Бо нема. А чому нема? Чому в одного є дві ковбаси, а в другого ні одної? Чом би не зробити так, щоб поділити ті ковбаси на всіх?..

— Бач, куди він стриже!.. Цить лишень! — перебила Ориш-ка.— Почав з ковбаси — на соціалізм зводиш. Та за се тебе знаєш куди? Хочеш, зараз піду, докажу... Ділити! Бач, що вигадав! А нащо їх ділити? У кого дві ковбаси — хай,дві і буде у нього; а в кого ні одної нема — хай заробить...

Опанас прикусив губи. Справді, страшно стало: що, як відважиться Оришка та піде доказувати, що Опанас "соціаліст" або "нігіліст", та ще й мене потягнуть!.. Тепер такий час, що ні на кого не можна покладатись... Так як же його іти в люде? Навіть про ковбасу страшно говорити...

А баба Оришка знай все своє плеще:

— Не слухайте ви оцього Опанаса! Вйлізіть з свого дупла,— ідіть у люде, а то, отут сидячи, цвіллю покриєтесь, і собі, і другим віку укорочуєте... От і пані — така безталанна; усе сидить дома, усе сидить, незабаром і говорить забуде... Хоч би в театр, абощо...

— Справді, Опанасе! Гайда завтра в театр! Тільки знаєш: вельми не ляскай в долоні і більш трьох разів не викликай актора, бо такий закон видав у Києві поліцмейстер!..— Жінка моя, господи, як зраділа, почувши, що підемо в театр... Пішли, якраз на "Гугенотів" 7. Грають, мабуть, добре, бо публіка ляскає; співають трошки фальшиво: голоси, наче колеса не мазані, риплять; зате як добросовісно кривляться актори, ще добросовісніш актриси закидують вгору ногами і зовсім вже добросовісно обголюють своє тіло там, де... звісно, вимагає сього... п'єса. Після опери балет! Гарно танцювали, а миліш усього оті голі ноги, голі руки, груди... Правда, в іншої і грудей нема, зате в другої мов кавуни — дивишся, не надивишся... Гарно! Щоб трошки нижче згори та вище знизу — так от тобі і Єва, і Адам, і едем, і первозданний мир!..

Що ж, Опанас і тут нашкодив: дивився, дививсь, а далі як плюне, а потім голосно:

— Чорт батька знає, що таке!.. Одно розпуство! От коли б нашу "Наталку Полтавку" 8...

А квартальний на сім слові як з землі виріс та до нього:

— Що, що? Забули, що я говорив, що приказував?.. Хіба-не знаєте, що "Наталка" заказана!..

Я швидше Опанаса за полу та додому. Лаємо дома Оришку, що порадила іти в театр: трохи-трохи не вскочили в халепу. Та як-бо його і вдержаться? Треба бути німим, щоб не промовити слова... Одначе ж коли за всяке слово та в біду, так краще сидіти дома та мовчати. Зареклись ми знов не говорити. Терпіли цілу зиму, тільки й жили тим, що забіжить інколи квартальний та перекинеться яким словом про бога, про на-* чальство та вип'є півкварти вишнівки.

Ох, господи, аж страшно й тепер нагадати, як то тяжко було нам мовчати... На весну всяка твар оживає; тим-то, мабуть, і нам навесні так замулило говорити, що нічого не вдіємо! Як там не придержуєш язик, як не пхаєш його за зуби, інколи й прикусиш, а він все-таки лізе та й лізе, пробі лізе — говорити хоче, так і преться, так і пручається... Мучимось ми з Опана-сом... Хто його зна, що б із нами сталося далі, коли б жінка не запримітила, що ми начебто не ті стали.

— От,— каже,— збожеволіли! Коли ви не хочете іти в люде, я дам об'явку в поліцію, що ви божевільні...

Загадались ми з Опанасом: що діяти? А що, як, може, й справді ми зсовуємося з глузду? А що, як покличуть нас "сві-детельствовати в положенії умственних способностей"? А ж ми якраз наговоримо такого, що признають нас божевільними, бо будемо говорити п о-с в о є м у, а так, як слід говорити, так, як треба говорити, "по-людськи", ми ще не навчилися... Овва! Які ж ми дурні! Щоб було піти "в люде" та навчитися говорити "по-людськи"... От тепер і на!... Якраз попадемо у божевільні.

Бідна моя голівонько!.. Ну, тут непереливки, жартувати нічого. Коли так, рушаймо, Опанасе! Нічого більш ждати, годі сидіти дома! Рушаймо в люде! І рушили...

II. ХТО НАС З ОПАНАСОМ ВИВІВ У ЛЮДЕ/

Чи так, то й так! Коли в люде, так і в люде. Видима річ, що краще йти в люде, ніж поміж божевільних... Добре, але хто ж би показав нам шлях в люде? Самі не втрапимо, зблудимо. Се не те, що навпростець чимчикувати; тут треба знати: куди, коли і на яку ступити, де постояти, а де підтюпати? Де ж би нам проводиря взяти? А без нього ніяк не можна: підеш соб — погано, візьмеш цабе — ще гірше, почнеш прямувати — щоб часом до Верхоянська не допрямувався!.. Морока, та й годі! Іти треба, а їсти не можна, зовсім наче в тій казці про Івана Царевича і Сірого Вовка... Вже ж і не сидіти... Проводиря давай шукати! До кого ж би його обернутися? Хіба до квартального — чоловік він вірний, не змилить; так п'є здорово і часом так заллє очі, що й сам не попаде на шлях, до того ще й бридко якось... Треба чоловіка поважного, заможного, хоч і торопленого, та аби "благонамеренного". Де ж його в бога такого чоловіка знайти? Купить? Не продаються на видоці, а шукати по закутках — боязко. Як його вгадаєш, чи він "благонамеренный", чи, може, і єсть якраз самий настоящий "соціаліст"... Поведе він тебе "в люде", а приведе у такий вертеп, що прямо "і в Камчатці мало місця"... Горенько, та й годі.

— Ну, кажи, Опанасе, що ти пригадав?

— Нічогісінько! Думав і вдовж, і впоперек — нічого не виходить. Треба з кимсь порадитись.

— З квартальним хіба?

— Ні, він до сього не дотепний; тут треба якусь мудрішу голову...

— Ну, до протопопа піди.

— Ходив. Справив до схимника.

— Ну?

— Був і в нього, нехай йому абищо! Визвірився, немов той сірий на підсвинка. "Ви,— каже,— питали б мене, як увійти в царство небесне, я б вам показав стежку, а то "в люде"... В люде — людей і питайте, а я чоловік не от мира сього!.." Отаке-то! Та з сим словом і прийнявся пхати за обидві щоки кав'яр з булкою та карасі та запивать мадерою. "На служіння богові треба,— каже,— сили підкріпляти..." Цур йому!

— Ну, так що ж діяти? Кого питати?

— Поспитаймо ще нашу бабусю.

— Гаразд.

Бабуся справді добру пораду дала.

— Хіба,— каже,— забули про Мукосія? А ж колись, як був він ще хлоп'ям, ви його водили в школу, тепер його черга повести вас "в люде".

— Та-та-та! Спасибі тобі, бабусю. Краще Мукосія ніхто не проведе нас... А ми-то про нього й байдуже, зовсім забули.

— Та все ж через те, що не показуєтесь в люде, а <5идите неначе квочка на яйцях. Не диво, що й забули,— попрікає нас бабуся,— забудете й свою меню...

— Не дорікай-бо, бабусю! Сама поглянь, хіба не бачиш, що страшно й носа виткнути з хати; страшно слово промовити...

— Годі, годі! — перебила вона.— Хто хоче та вміє, тому не страшно... Коли ви не соціалісти, так що вам?..

— Цить! Бач, куди чеше гаспидська душа! — не втерпів Опанас.

— Чого цить!.. Дивись, чи не ти лишень — цить! Схочу — зараз заціпить! Квартальний недалеко: сама бачила, зараз пішов у шинок! — огризнулась баба.

— А щоб тобі повилазили! — процідив скрізь зуби Опа-нас.— От до чого дожили! Було всяково, а так не було...

Я бачив, як в Опанаса очі налилися кров'ю, як цокотіли зуби, немов пропасниця його била. Я швидше кинувся утихомирити бабу і заспокоїти старого. Раз, що бридко таке слухати, а вдруге, знов страшно: кинеться баба до квартального, почне доказувати, видавати... Нічого не докаже, нічого не видасть, бо чисті ми, наче херувими; а все-таки лиха накуйовдить: почнуть трусити, тягати в поліцію, до жандармів, а може, і в тюрму... Крий боже! Лучче в петлю...

А тим часом бабина порада і мені прийшлась по серцю: Мукосій усе відає, усіх знає, і його всі знають... Ану, обернусь до нього: догнав не догнав, а побігти можна. Рушай!

Але хто ж такий Мукосій? Мукосій — доктор медицини, і він варт того, щоб мої читателі спізнали його.

У нашому селі був убогий дякон Василь Мукосій. Тридцять літ назад довелось мені одвозити до бурси сина отсього дякона, Оадріма. Готов би я був тоді на св. хресті і Євангелії9 заприсягти, що з сього дяконенка нічого путнього ніколи не буде: таке воно було з себе непоказне, худе, пришиблене, миршаве та коряве. От же гляньте тепер, як я здорово помилився! Вийшов з сього корявого хлоп'яти не тільки що великий пан, а "великі люде", та ще такі люде, що, не знаючи, і вмер би, а не повірив,

що се той самий корявий дяконенко, котрому мій Опа-нас проказував "Вірую"!

Мукосій тепер лікар, та ще який лікар! На весь Київ, на всю Київщину, та що "Київщину, на всю... ну, хоч Європу!.. Хоч, може, в Берліні, Відні, Парижі його й не знають, зате він знає і Берлін, і Відень і навіть — що б ви думали? Не вгадаєте,— Мукосій знає Монако, бо й там він учився... Чому вчився? Звісно, чому — лікарювати. І справді, чоловік він "вчений" і добре вчений; хоча в способах і методі його'гоїння людей нема нічого нереального, абстрактного; в своїх рецептах він завжди випише що-небудь таке реальне, що в аптеку за те "реальне" не менше треба нести як два карбованці...

Як і слідує всякому "вченому", Мукосій чоловік серйозний, одначе говіркий. Кілько я знаю лікарів, так вони мовчки пишуть свої рецепти, а Мукосій і пише, і розмовляє з недужим, і розмовляє не про недуг, а про що-кебудь таке світове, що найбільш подобається недужому; з одним про начальство, з другим про бога і святих печерських, з третім про акції, з четвертим про вбожество; з тим про крамарство, з іншим про моральність; з тим про соціалізм, з іншим про жіночі жижки, груди або й про що інше трохи скоромне, про таке, що наше "Діло" 10 — так би зараз спихонуло... За словом Мукосій ніколи в кишеню не полізе; зате і вважають його всі яко "світського і приятного чоловіка". Про розум Мукосія нема що й казати: розум його свідчить вже самий лікарський диплом,і патент на "доктора медицини". По-моєму, він і філософ, хоча Опанас і не вірить мені, і каже, що він не ручився б за філософію Мукосія, коли б йому довелося їздити та гоїти яку-будь убогу дівчину; але ж Опанас — чоловік заздрий; я сам добре знаю, що як у мого сусіда князя Пампушкіна або у банкіра Злодійзона занепадає нянька або бонна, так гоїти їздить ніхто другий, як Мукосій.

Політики Мукосій ніякої не вважає і сам її не має, бо так воно й подобає усякому російському "обивателю". Та й нащо нам політика? До чого вона доводить? Добре ще, як тільки до гріха, а то часом і до Верхоянська... Політика — се діло не наше, се річ н а ч а л ь с т в а; на те

воно й постановлено від самого бога, щоб вигадувало політику, знало, коли яка політика потрібна, і давало прикази, коли обивателям яку політику слідує держати і як про неї розмовляти... Ну, а ми за начальством. Воно так і слід, і краще: по протоптаній стежці не задрипаєшся ніколи...

Ростом Мукосій не дійшов до звичайного середнього; на двадцять третьому літі він перестав рости; зате, нівроку йому, роздався завширшки. Звісно, природа своє надолужить; не там, так тут, а своє візьме. Ширина трохи обважняє Мукосія, та він привик до неї, він навик носити ще важче: інколи повні кишені напхає грішми і, байдуже, не втомиться і донесе усі гроші додому...

З виду Мукосій рудий, аж трошки червоний. Часом се вража йому. Покійна дякониха Устя сподівалася, що хлоп'я буде тільки русяве, волосся буде "під тінь" чорному. Певно, що так би воно й було або хоч так би воно мусіло бути, коли б не прикинувся якийсь чудний недуг. У бурсі ще занепав був Мукосій: спершу на голові завелась всячина, далі прокинулись шолуді (може, з очей або з пристріту!), далі все волосся вилізло, мабуть, вилиняло. Нове хоч і виросло, і виросло гарне, іусте, дебеле, та коліром не вийшло! Замісто "під тінь чорному", вийшло руде, наче новий мідний лембик.

Доктор Мукосій стоїть тепер на кінці четвертого десятка: хоч трошки і світить тім'я, але се не шкодить лікарській практиці; се ще більш додає Мукосієві шаноби і степенства, особливо в таких случаях, коли доведеться йому гоїти дівчяяу або молоду молодицю... Вже коли лисина світить — значить, кров перекипіла, вже лікарське око не зверне туди, куди не слід. Коли ж "правила науки" вимагають зазирнути за пазуху, так що ж, у лисого лікаря око нічогісінько не побачить, ку / іе того, що слідує побачити лікареві "по правилам науки"... А до того, Мукосій чоловік жонатий.

Дітьми бог не благословив його: було двойко, так померли. Одначе Мукосій сподівається, що за допомогою своєї науки він підправить

жінчине здоров'я і діти у нього будуть і вже такі, що не помруть. Що ся надія не дурниця, видно з того, що Мукосій половину своїх лікарських заробітків, тисяч десять карбованців щорічно, приховує в банках — "на дітей". Опанас базікає, що доктор Мукосій розуміє тут "якихось-то інших дітей" — може, дітей вбогого люду; але се неправда, бо я за-певно знаю, що "на інших дітей" Мукосій щороку дає по десять карбованців на три дітські приюти. Знов же не забувайте, що Опанас, хоч і старий чоловік, але язикатий і верзе невідь-що, приміром, буцімто Мукосій зовсім "невінчаний". Про мене, хіба не все однаково, чи він двадцять разів вінчаний, чи ні разу; я знаю, що він чоловік жонатий, і досить. Але для людей се не так. Єсть, одначе ж, люде, що бачили у Мукосія і бумагу від попа, що вінчав. Опанас і проти сього десь висмоктав, що Мукосій вінчаний не з сією жінкою: вінчали його, каже, з Аграфе-ною, а ся Агнеса. Кажу: яке діло, чи вона Агнеса, чи Аграфена, аби вона жінка була, а яке їй ім'я приятне, тим вона і зветься. А ж її не питали тоді, як хрестили, як її назвати! Нехай вона буде хоч і Прозерпіна або Клеопатра, аби путяща людина була та вдачна до свого жіноцького діла — от що!

Вже ж і сам Опанас нічого не втне супроти того, що Муко-сієва жінка — настояща людина "женського полу", як слід бути тому. З мене, кажу, досить і того, що я знаю з уст самого доктора Мукосія; а він казав мені, що одружився на двадцять шостому літі, одружився з Агнесою, дочкою якогось крамаря, одружився, люблячи її; ніякого віна за нею не добивався і не хотів брати, та вже сам тесть силоміць пололсив йому в кишеню два білети на п'ятдесят тисяч карбованців... Агнеса тоді була красавиця. Сьому не можна не вірити, кинувши погляд і тепер на Мукосіїху; очі у неї невеличкі, капельку біляві — побіліли від сліз за дітьми; вони тепер немовби в молоці, зате вони крот-кі і спокійні. Треба великого знатця красоти і строгого критика, щоб ті молочні очі вважати яко ознаку невеликого розуму і величезного спокою. Бровки у неї вузенькі і з півдня такі чорні-чорні, аж сині, наче те крило у ворона. Губоньки невеличкі, тоненькі, наче барбарисові ягідки; зуби і тепер свідчать, що колись були і білі, і широкі, і гострі; конечно, задля ідеальної краси можна бажати хоч наполовину вужчих, зате плечі, стан, долоні рук, ноги — так самі і говорять, що у Агнеси колись було добре здоров'я.

Важніша річ, що Мукосіїха, хоч і любить вбиратись, але не горда. Та чом же їй не вбиратись! Вона ж багатого батька дитина і не вбогого чоловіка подрулсжя. Часом вона вбереться так, що вбрання краще її самої: от тоді-то наші цокотухи і почнуть верзти, що у Мукосіїхи "нема гострого ума". Запевно, що Мукосіїха вбиралась би ще краще, коли б не спиняв її доктор Мукосій: йому не жаль грошей на жінчине вбрання, але він не хоче, щоб на його подружжя заздрили люде... Та й те ще: ніяково б було, коли б стала гутірка, що жінка такого "досвідченого і вченого" чоловіка, як доктор Мукосій, так розкішно вбирається, що за одно яке її вбрання можна спорудити три "мужичі" хати з коморами і з усією оселею. Йому таки здається і те, що "добре вихованій дамі" не годиться надягати на себе "трохи не половину своїх достатків"; не через те, одначе, щоб від того було важко плечам Агнеси; плечі її, дяка богові, видержали б і втроє що важкіше...

Зате і сама Агнеса любить, береже і доглядує доктора Мукосія, а особливо побивається і пильнує про його здоров'я: щодня, як вернеться він додому з практики, вона зараз положить його любенько на канапі, сама подасть йому люльку, погладить по голові, поцілує в лисину і прийметься працювати коло кишені — значить, помагає йому в праці! Витягне гроші з однієї кишені в штанях, з другої, полапає в третій за пазухою, достане що є там, перелічить, бо не лічити ж самому доктору, їздячи по недужих, не роздивляться, хто скільки дав! Хто що дасть — доктор, не дивлячись,— в кишеню, щоб не бачила правиця, що взяла лівиця...

Доктор Мукосій не ласий до грошей, не скупий, щедрий. Отеє як перелічить Агнеса гроші з кишень, він і спитає:

— А скільки?

— Гарний сьогодня день: двісті дев'ять карбованців.

— Ну, дев'ять бери собі, а двісті сховай.

Він тільки любить, щоб праця його оплачувалась "по всіх правилах науки економії", і через те, коли в кишенях набереться менш двохсот карбованців, він промовить: "гидкий день!" — більш нічого не скаже і ввечері не поїде вже до недужих, а заверне до клубу, щоб там спочити за картами; часом повезе йому — і яку сотню виграє...

Найкращий заробіток Мукосієві літом; звісно, всюди жнива. Літом сотні недужих панів їдуть у Київ лічитися у Мукосія; він ніколи не торгується: хто що дасть, те й бере. До того він чоловік гуманний: грошей ніколи даром не бере. Приміром, випаде яка лиха пошесть: холера, обкладки, тифи, віспа — до таких недужих Мукосій ні за які тисячі не поїде, прямо скаже: "Я не спеціаліст, заразливих недугів не вмію гоїти! Шукайте кого другого". А чи так би зробив другий який лікар? Другому — що? Зовуть — і добре! Чи вміє, чи не вміє гоїти обкладки, а гроші візьме. У Мукосія таке м'яке та любляче серце, що в велику пошесть він і сам занедужає з одного жалю про людей. Особливо таким чулим до чужого нещастя став він з того часу, як поховав своїх діточок: одного з обкладків, другого з віспи. Ім'я його яко лікаря від сього нічого не втеряло, а ще виграло, бо всі тоді завірились, що доктор Мукосій справді не спеціаліст на дифтерит і віспу.

Мукосієва гуманність знає і інші ще факти. По смерті його брата лишилася убога вдова з сином. Мусила вона перебратися до Києва, щоб віддати хлоп'я в гімназію. Доктор Мукосій прийняв її до себе, дав їй хату, поки вона знайде собі місце або квартиру. Одначе минув уже рік, а вона й досі нічого не знайшла, правда, я не знаю, чи й шукала вона, а Мукосій і виду не показує, що час би вже знайти їй квартиру. Ходить вона в нього за ключницю, але що йому з того: хіба у нього не стало б достатків найнять собі ключницю? Ніколи ні разу Мукосій не виговорить своїй невістці, як часом не донесе' з базару п'ятака або хоч би й злотого, бо знає, що крамарі народ теплий...

Отакий-то доктор медицини Охрім Мукосій! Тим-то його у Києві всі знають, усі поважають, шанують; усюди він "свій чоловік", усюди він знає всі входи і виходи... Тим-то я і вдався до нього, щоб вивів мене "в люде". І

не помилився я! Мукосій стрів мене радо, немов рідного брата. Опанас запримітив, що він з гордощами вітав мене, та се неправда; се вже така навичка у Мукосія, що він здається нібито гордовитий.

Розказав я Мукосієві усе як слід, як попові на духу.

— Давно б,— каже він,— так пора! А то я сам собі дивувався, що чоловік ти з головою, а лежиш, згорнувши руки, ніби замер...

— Справді, я був замер.

— Ну, я воскрешу тебе. Тільки знаєш, тепер такий бридкий час... Треба бережно... Про тебе, знаєш, що гадають! Так тут абияк нічого не вдієш... Треба: раз, доказати, що ти не т а к и й, а вдруге, щоб і мені не нашкодив... Ну, кажи ж правду: ти й досі т а к и й, як був, чи вивітрився?

— Себто як? Ти питай напрямки, а то я не розберу...

— Справді, нам нічого обиняками; кажи прямо: віриш в бога?

— А хіба ж у нас можна не вірити?

— От бач, бач! Зараз і вбік!.. Се я знаю, що не можна, знаю ще краще, що до чужої душі мені нема діла, але ж так, знаєш, задля людей... На видоці... Без віри не можна... Ну, говів ти?

— Хотів був, так занедужав...

— От бач! Яка ж се віра! Ну, та тепер якраз спасівка, говій швидше, та говій так, щоб усі бачили, що ти говієш!..

— Добре! Я й сам думав...

— Ну, тепер кажи: чи ти соціаліст, чи ні?

— Хіба сам не знаєш! Який з мене соціаліст!..

— Гм! А нащо ж ти свій хутір продав, коли ти не соціаліст?

— Продав, бо не вмів господарювати, та треба було і в Київ перебиратись: дітвора росте, час до школи.

— Гм! Так чом же ти у Києві хати не купуєш?

— Цур їй! Клопітно... Спокійніш чужу наймати...

— Чи чуєте! Се так говорить українець!.. Аж сором слухати! Хіба забув наш символ у пісні:

Збудуй мені хаточку з лободи, А в чужую не веди!..

Годі! Коли ти не соціаліст — купуй хату, і баста! А не купиш — я тобі не товариш! Так прямо й кажу...

"Оце пісня, так-так що пісня!" — подумав я собі, а далі й кажу:

— Дорогі хати в Києві!

— Що ж, не дешеві. А ж ти за хутір взяв тридцять тисячів, на хату буде...

А їстиму що?

— Аби хата! Всі знатимуть, що ти не соціаліст... Я виведу тебе в люде: буде і хліб, і до хліба... Сім'я велика у тебе?

— Семеро дітей.

— Се добра річ — благословив тебе господь, а мене ні... А ще скажи: чи ти вінчаний, чи так?..

— Та ще як вінчаний! Не просто, а "с разрешения начальства".

— Себто як? Я розказав.

— Бач, який ти завзятий! — промовив Мукосій і почав сповідати мене, як і про що я гадаю. Довго, довго сповідав і вкінець звернув річ на патріотизм...

— Патріотизм,— каже,— вимагає, щоб усі ми, як один чоловік, стали на допомогу урядові супротив соціалістів і нігілістів... Се наш обов'язок... Чи так?

— Авжеж! Тільки ж, бач, Охріме, чим же я запоможу? Не йти ж мені в жандарми або в поліціанти...

— Ніхто сього й не каже. А хіба тільки й світа, що у вікні — хіба чим іншим не можна?

— Чим же? Порадь.

— Буде на все свій час.

Ми попрощались. Охрім дав слово, що приїде до мене подивитися на моє життя і виведе мене "в люде"...

Вернувся я додому. Під клен — лежу. А думки так і осіли мене: чи не краще б воно було сидіти дома, хоч і мовчки, ніж іти "в люде"? Чи не

лучче буде, щоб мене зробили божевільним, ніж "людьми"? І сюди гаряче, і туди боляче... Став радитись з Опанасом, з жінкою...

— Що ж,— каже Опанас,— і "не в людях" не смачно, та і в Нерчинську...

Мене при сім слові мов хто кип'ятком облив...

— Ні, ні,— скрикнув я,— нічого довго думати! "В люде, .в люде!" Нехай веде Мукосій!..

"А минувшина! — наче хто шепнув в ухо.— Минувшина! Хіба втеряти її не страшно, хіба се не мука? Але ж один тому кінець!.. Коли вмирать, так час терять..."

III. ЯКИМ ШЛЯХОМ ДОКТОР МУКОСІЙ ВИВОДИВ НАС У ЛЮДЕ?

Тяжко ховати батька і неньку, ще тяжче спускати в могилу діток або подружжя, а чи відає хто, як тяжко ховати самого себе, самому лягти живцем у труну і чути, як справляють над тобою похорони!.. Та ще які похорони і хто їх справляє?.. Чудні похорони... Умер чоловік справді, по-людськи, по-божому,— все одно від чого б не вмер: чи з холоду, чи з голоду, чи об'ївшись, чи з пошесті якої,— вмер як слід, і годі! Тіло обернулось "в землю", бо сказано: "земля єси і в землю обернешся". Душу чи анголи на крилах возьмуть, чи нечистий потягне крюком — все одно, люде не бачать того, а тіло не чує... Вмер і годі: нема чоловіка, лишилося тіло: вберуть його, заб'ють в домовину, в яму засиплють і кінець... Чи поплаче хто, чи ні — байдуже. Знаєш, що по закону тебе поховають: паламар за четвертака подзвонить "по душі", піп за коповика що треба вичитає, і "со святими упокой" заспіває, і "вічну пам'ять" виведе... усе як слід, по требнику. Вірній всього знаєш, що тіла твого на улицю не викинуть і ніхто голосно не реготатиме, не радітиме, що ти вмер, бо першого не можна по закону, а останнього посоромиться зробити хоч який безстидник, хоч би сам київський Піхно и... А хоч би хто

й реготав і радів, байдуже,— бо ти нічого того не чуєш, ти не чоловік, ти мрець — і тільки!

Зовсім що інше живцем лягати в домовину! Та як лягати?.. Положити в неї не тіло своє, а минувшину свою; ховати не тіло, а дух свій, свої гадки, свій символ, свого бога!.. І чутимеш на сих похоронах не плач дітей, не вбивання дружини, а сміх і регіт "благонамеренных" шпигів, злодіїв товстопузих. Радіють вони: по-їхньому "воскрес чоловік", блудний син "вернувся до отчого лона"... Як же їм не веселитись! Як не радіти!.. Хіба се не муки! І сам ти радієш з злодіями, ховаючи свою минувшину, сям клянеш її, сам кидаєш на могилу її не землю святу, а грязюку, багно, гній з свинушника і сам протикаєш його святу могилу осиковим колком...

— От до чого дожились ми, Опанасе! Чи думали, чи гадали коли ми з тобою, що доведеться нам так паскудно вмирати?..

Опанас нічого не відповів, тільки глянув у вікно, і на старих очах його блиснули два самоцвіти.

— Чи вмирать, чи жить? Чи до божевільних, чи в Тару, чи в "люде"?..

— Чи на гіллю! — скрикнув Опанас.— Чи в Дніпро!.. На гіллю — бридко: ніби собака; а Дніпра жалко поганити... Знаєте, що у мене єсть...

При сім слові двері — рип! Ба, на порозі Мукосій.

— Я,— каже,— забіг оце до тебе на хутилочку, на годиночку: пробі, ніколи, хоч розірвись...

— Чого це?

— Недужих — ось поки! — він показав пучкою на горло.— От до обіду дві години, а мені треба заїхати до десяти недужих...

— Як же ти до всіх поспієш?

— Треба поспівати, коли не хочеш з довгою рукою під монастир!.. Сюди-туди, треба всюди... Але не тратьмо часу, кажи швидше: купив собі хату?

— Е, який-бо ти швидкий! Се таке діло, що сім раз примір, а раз одріж...

— Добрий кравець зразу одріже... Та не про се річ, а коли так, так нічого верзти невідь-що,— купуй швидше. Завтра банк продає дуже добру селитьбу. Тисячів двадцять варта!

— Еге! Не по мені жупан шитий.

— Не витребенькуй, а купуй.

— Та де ж купило взять?

— В кишені... Ти послухай: селитьба добра, банк дешево продасть... Я декому шепну,— тисячів за десять купиш...

— Се знов якось ніяково. Кажеш: варта двадцять тисячів, а купиш за десять... Коли двадцять коштує, так треба двадцять і давать...

Мукосій аж підскочив та до мене:

— А що, хіба не правду я гадав, що ти соціаліст! На-стоящий соціаліст! Хіба се не соціальна теорія: "Брати стільки, скільки варто матеріал і праця..." Що мовчиш? Ну, дякую тобі, що проговорився, а то б підвіз був ти мене під піддашшя...

Я злякався, не знав що й казати,— так наче заціпило. Спасибі Опанасові, виручив: глянув на мене та до Мукосія:

— Ви, добродію, не так зрозуміли... Ми гадаємо собі так: коли ми що купуємо непоцінно, так щоб люде не сміялись або не лаяли та не говорили: "Сякі-такі, покористувались чужим добром! Селитьба коштує двадцять тисячів, а вони її взяли за половину..." От що страшно...

— Дурні ви обидва, як бачу! Вибачте за се слово... Видно, що ви живете не з людьми, а в лісі. Жили б з людьми, то б знали, що кожен розумний чоловік мізкує своє добро дорожче продать, а чуже дешевше купити. Се таке світове, що й мала дитина знає...

— А по-нашому,— каже несміливо Опанас,— тут наче пахне оманою...

— По-нашому! — перекривив його Мукосій.— По-нашому! По-вашому так, а по-людськи виходить, що ви обидва соціалісти: напхали собі, в голови прудонщини та й верзете: "Власніть — крадіжка — крамарство — мошенство..." А за се знаєте що? Туди, де козам роги правлять.

— Годі-бо, не сердься. Ми Прудона 12 зроду не читали... А бач, так по-християнськи, страшно, щоб гріха на душу не взять...

Як зарегоче Мукосій:

— Гріх! Грі!ха боїться! Бач, який праведник! Так чого ж тобі і лізти в люде? Тобі дорога в Лавру та в схимники... Ха-ха-ха!

Мукосіїв регіт взяв мене за печінки: соромно стало, почервонів та мізкую собі, що б його таке сказати, щоб втерти носа Мукосієві, а він швидше за шапку та й каже:

— Ну, як знаєш... Хочеш "в люде" — купуй хату; не хочеш — як хочеш. Тільки знай, що поки нема в тебе своєї хати, я не поведу тебе "в люде".

Сам посуди: хто ти? — пролетарій! Чого гадаєш? Іди куцуй! Діло чисте, як скло,— а люде похвалять... Іди завтра в банк та купуй. Прощавай! Ніколи...

Що його діяти? Довго ми радились з Опанасом. Своя хата — діло добре, що й казати. Але справді, як же його викрутиться? Дорога, не по нашим грошам; дешево купить дорогу — чудно якось. Самим будувати — не нам за се діло браться: нічого не тямимо в будівлі. Не купити — розсердиться Мукосій, піде благовістити, що я соціаліст. Йому всі і всюди повірять — і зараз тебе, раба божого, гайда за Урал!... Горенько наше. Кликнули бабу на пораду, розказали їй усе, що чули від Мукосія.

Ану, стара, поверни своїм розумом та порадь наіі! — каже Опанас.

— А ви селитьбу ту бачили? — питає баба.

— Ні.

— От, бачте, і видно, що у вас у бороді, вибачайте, гребка цвіте, а в голові на розум ще й не орано. Хто ж купує не бачивши? Хіба не знаєте, "завічного купця пугою б'ють". От що!

Ну, як же тут не сказати, що у баби справді голова мудра! Пішли ми, подивилися на селитьбу,— і баба з нами пішла.

Селитьба гарна; не така, як от у товстопузих банкірів, не така, як у багатирів-панів, не така, як у голоштаньків-чинов-ників; а от така саме, як у заміжних панків, що і в кишені у їх колись було туго, мов засупонено, і голова на свистуна не походила, і так усе було по-людськи. На улицю домик на дев'ять вікон (у нас, звісно, по закону не можна, щоб вікна були до пари). Під вікнами насаджено бузку, липи і акації білої. Будинок дерев'яний, чепурненький; двір великий; на дворі дві комори, під ними льохи, далі конюшня, колодязь, голуб'ятник і те місце, що всім треба, а за сим місцем невеличкий садок: дві яблоні, три дулі та щось сливнику;

квіток не видно, а щось воно ніби пахне, ніби воняє... Опанас каже, що воняє з "місця", а баба каже, що то пахнуть у сусіда квітки... І завели спірку: воняє! — пахне! — воняє! — пахне!

— Ти б пішов понюхав у тюрмі, як воняє, а тоді б ти й знав, що пахне, а що воняє... Хіба так воняє? Начебто я зроду-віку не нюхала!

— Коли нюхала, так і нюхай на здоров'я, нехай воно тобі "пахне"... Нюхай, піди носа приложи...

— А щоб ти не діждав, щоб я свого носа притуляла, господи прости, до !

— Годі вам,— озвався я,— у чужому дворі завелись... Дворище баба вподобала і зараз розписала по-своєму:

"Отут,— каже,— качки у мене полоскатимуться, отут гуси, отут поросятам загородить можна, а осьдечки коло саду стане місце на саж; можна вигодувати яку свинячку,— свої ковбаси будуть..." Подивилися в домі — і тут добре. Опанас ка;ке, нібито стеля низько, мало воздуху, а баба спорить, що "так краще, теплій зимою буде"... Ходили, дивились, роздив-лювались... А як би його у кого тямущого спитати, що воно варто?

— Як, бабо, на твою гадку?

— Хіба я знаю! Воно гарно, та хто його знає. Якби на хуторі, у нас,— ну, одні гроші, а в Києві другі...

— Розумна твоя річ.

Спитали квартального — і він не знає, але напутив нас до будівничого. Дали будівничому десять карбоваїщів і почули від нього, що "коли що і на кого: можна дать і п'ятнадцять тисячів, а як на охотника —

і більш; а як самому будувати, більш не вийде, як десять, одинадцять тисячів".

От сим я й заспокоївся. Значить, совість буде чиста, коли куплю за десять тисячів, і, глянувши на златоверхий, перехрестився та й кажу:

— Помагай, господи, час добрий! — а далі до жінки.— Чи купувати?

— Купуй.

— А ти, бабо?

— Куди люди, туди й я.

— Хоч і в соціалісти? — дратнув Опанас, не втерпів-таки.

— А бодай ти не діждав, стара собако! Щоб тобі на тім світі соціалісти лою гарячого за шкуру налили!..

— За що?

— Мало хіба ти допік мене?

— Ну, а твоя, Опанасе, яка рада: чи купувати, чи ні?

— Про мене — не треба, бо...— глянув на бабу і зупинився,— бо... дорого.

Баба визвірилася; немовби хоч і до зубів, так готова... Я аж затремтів. Коли ж несе господь квартального.

— Чи купувати? — питаю.

— Обома руками благословлю!.. Пора вам покинуть невідь-що... отой пролетаріат чи як його там! Пора, як і всі добрі люде... А нуте могорича! — Випили.

— Таке діло, що не можна... Станете господарем-власником, зовсім нове життя піде,— каже квартальний.— Станете побиватись не аби про які там незаконні речі, а про те, як би виконати свої обов'язки... А обов'язків чимало буде: перше діло, щоб дворник був "надежний"...

— Не злодій? — перебив Опанас.

— Не те! Злодій дарма, а щоб знав, коли і куди ви ходите, хто до вас ходить, про що розмовляєте, що гадаєте, і коли що — зараз давать знать...

Опанас аж поблід.

— Так се ми,— каже,— знов в опеку, та вже до дворника!..

— В яку опеку? Ніякої опеки! Закон по-твоєму опека? — гримнув квартальний.

Я швидше йому склянку калганівки... Випив, закусує і каже:

— Далі треба дивитись, пильнувати, щоб на улиці проти двору було раз у раз чисто, щоб у дворі не воняло, щоб з помийниці не лили де попало, а в одну яму; щоб з ями і з "місця" не воняло... От найважніші обов'язки господаря.

— Та й годі?

— Ні, єсть і інші, але вже не такі важні; приміром: світить "плошки" в царські дні, викидать флаги і якомога показувати радість в царські дні...

— Не купуйте, кажу вам, не купуйте! — радив Опанас на самоті.— Пом'янете моє слово, що наберемось ми. великої халепи... По-моєму, краще вже хоч у Камчатку, ніж такі "обов'язки" нести...

— А що ж діяти, коли у нас інших нема?

— Хіба справді нема?

— Нема.

— Гарні ми "громадяни", чи нехай і "обивателі"! Се так до ладу... Не диво ж, що соціалісти...

— Що, що? — захрюкала баба з-за дверей.— Думаєш, я не чую, як ти пана на бунт напучуєш, у соціалісти підмовляєш? Та за се тобі знаєш що?

— Геть* стара відьмо! Остогидла ти мені! Іди доказуй! Чортового батька докажеш!.. Іди!

— Опанасе! Голубоньку! Що се ти! Подумай! — став я прохати його.— Схаменись! Ти, бабусю, не вір йому, се він з п'яних очей...

— Та вже на сей раз нехай, подарую... Справді, він п'яний... хоч в огонь, одначе, не полізе... Пам'ятуй же! Ось тільки нехай пан не купить дворища,— так от чорна земля, щоб і я так почорніла, коли не видам...

Оцим словом баба все діло порішила! Тут вже нічого міркувати було. Купуй, та й годі!

Купив! Купив якось чудно: грошей банкові я не давав, а купив якісь векслі у Мукосія, а він їх якось в банк, а банк якось засчитав... купив я якось руб за коповика, а банк узяв ті векслі знов руб за руб. Походило на якусь нісенітницю або наче на мошенство; але, як вияснив мені діло

Мукосій, "по-людськи", так ніякої нісенітниці, ніякого мошенства не було, а просто тільки настоящий "законный коммерческий оборот". От як "по-людськи" і по-бабиному, а Опанас верзе, що се якийсь "гешефт"... Але ж...

От я й господар, власник. Тепер, бабо, зась тобі! Тепер я не соціаліст!.. Перебрались ми в свій д і м: як слід, по-християнськи освятили, панотець свяченою водою окропили усе...

Живемо! Баба землі під собою не чує. Жінка радіє, дітвора грається, Опанас сидить наче хмара, а я походжаю собі, заложивши, вибачте, руки назад, та згори дивлюся на всіх; на душі стало якось легко, тільки наче чого соромно, наче я що вкрав... Сам собі ради не дам, що зо мною діється: такого ще зо мною зроду-віку не було; ніщо й не болить і ніби нездужаю: на душі легко, а ніяк не засміюсь; наївся вволю, а ніби натще вадить...

— Опанасе? Що воно таке? — питаю.

— Не моє діло.

— А чиє ж діло? Хіба я вже не твій, а ти не мій? Кажи!

— Нехай Мукосій скаже, он приїхав... Мукосій в хату, поздоровився з хлібом, з сіллю.

— Гарно у тебе,— каже,— гарно. От ще як постановиш отут софу, а тут повісиш "Сусанну", а тут розкинеш килимець, а там постав "Амура з Венерою", так зовсім буде по-людськи. Та чи не забув ти, що треба справити вхідчини?

— Мабуть, що треба. Але кого ж кликати?

— Наших усіх треба. А ж ти тепереньки наш?

— Авжеж, ваш!

— Ну, наших і клич.

— Себто кого?

— А от у неділю приходь до мене увечері, так і знатимеш, хто наші. У мене щонеділі збираються усі наші: я тебе зазнайомлю з ними...

Наступила неділя. Прибрався я гарненько у нову одежину, виголився, причепурився наче під вінець — і до Мукосія.

Боже, як гарно у нього! Світло-світло, хоч голки нижи! Квітки, килими, бронза і пахощі... Людей невеликий тиск, але доволі: і голова, і поліцмейстер, і три професори, аж п'ять попів, два жандармські офіцери, генерали і дехто з "именитого купечества". Усі такі веселі, сміються, шуткують, розмовляють так щиро, жваво, тільки, звісно, не по-нашому, а на "общепринятом литературном языке". Мукосій з усіма зазнайомив мене: кожен вітає так любляче, щиро, наче брата; кожен хвалить, що я купив дворище і поздоровляє; а поліцмейстер так прямо сказав: "Нам таких людей давайте и давайте!" Жандарми нічого не сказали, тільки похвалили, зате протопоп аж поцілував мене і промовив: "Тако радуется добрый пастырь о единой овце заблудшей и паки обретшейся". Панійок було мало, а панночок ні одної.

Найсердечній вітав мене професор фон Хапугін, чоловік літ за сорок; хоч і лисий, але ще свіжий; чисто виголений, тільки під бородою стирчало кущами волосся. Очі у фон Хапугіна чорні, палкі, привітні, як у французьких "провокаторів". Але і цілком він увесь так нагадував мені провокатора, що коли б я певно не знав, що я в Києві, так гадав би собі, що я в Парижі за часу Наполеона III13 і що зо мною розмовляє настоящий провокатор.

— Давно чув я про вас, давно сердечно бажав спізнатись з вами,— говорив професор.— Такі люде, як ви... знаєте... світа стільки ви бачили...

— Довелось-таки поблукати...

— Мені аж заздро! Я от ніяк не виберусь, хоч би в Німеччину... Недостача грошей... дорожнеча... А може, й лучче, що я ніде не був... Самі добре знаєте, що тому, хто жив у Парижі, у Берліні, тяжко вернутися в рідний край... Тюрма у нас... ніякої волі нема!.. Ви згоджуєтесь на се?

— Та воно, бачте, як якої волі... От у німців своя воля, а у французів знов своя, а у швейцарів знов інша воля... Хто до якої привик...

— Але воля, воля!.. Можна дихати, говорити... єсть вольна преса... А у нас?.. "Киевлянин"? Ха-ха-ха!.. Цензура!.. Ви як мізкуєте про се?

— Як коли, а більше того, що народи освічені люблять порядок, а народи темні, хижі — тим давай самоволля... Там, де порядок заживе наміцно, там освіта і література мусять вимагати цензури яко органа попереднього, направляючого їечію громадського життя, мислі і науки...

Професор запалив цигарку і промовив:

— Куди нам до порядків! Он у Європі можна не вірить і в бога, а у нас не можна не ходити до церкви... Іди, молись, ладан нюхай, поклони бий, свічки став, попа в руку цілуй... Хіба в Швейцарії так?

— Без бога ні до порога,— кажу я.

— Знаю. Але се народ так гадає, і на здоров'я йому! Народ без релігії — все одно що отара овець; але нам, людям інтелігентним! Бог мій — то моя власна совість.

— І в Німеччині є,— кажу,— релігія, а французи, так ті, звісно, католики, фанатики, не те що наші православні... иа-стоящі християни...

Професор прикусив губи і пішов, а до мене зараз поліцмейстер:

— Чи подобається вам Київ?

— Ще й питаєте!..

— Справді, гарно тут жить, жаль тільки, що шинків мало та студентів багато... дівчат одбивають... А ви як до сього діла?

— Я жонатий чоловік... Колись було...

— Овва, і я жонатий, так що ж! Хіба се кому вадить?.. А гарні, ой, які гарні єсть дівчата! Учора одна приїхала... цимис!..— Поліцмейстер висолопив язик і облизав губи.— От коли маєте охоту, так поїдьмо повечерявши у музей: там є особлива кімната; без мене нікого з мужчин туди не пускають, а зо мною пустять... Поїдьмо!.. Вбий мене оцей святий хрест, варта того! Поїдьмо!..

— Смачна річ, та, бачте, я чоловік жонатий, а часом не втерпиш...

— Та й нащо ж його терпіти?

— Одначе ж — чистота сім'ї... святість браку... Коли б з сього не подумали, що я соціаліст!..

— Так тоді і я соціаліст!.. Нехай собі думають, що^хто хоче, байдуже! Тепер ви н а ш чоловік, а хіба з наших бувають соціалісти? Та годі витребенькувати. Повечерявши, зараз в музей: подивимося на Венеру... Ай, гарна! На що вже святоша наш протопоп, а й він як побачив; так і

відрізав. "Коли б,— каже,— не був я протопопом та коли б літ двадцять з плечей!.. Ой, палка, гаспидська душа!.. Так і дратує..."

Роздратував вія і мене так, що я пішов швидше до панійок: гадав — хоч трохи смагу прожену, аж де там! Панійки аж потіють та, в карти граючи, ведуть речі про політику.

— Уже мені оця Австрія! Сидить вона в печінках! Коли б моя сила та воля, я б її, гадючу голову, от як! — і з сим словом вона одірвала голову дзвонковому королю...

— Ви якого погляду на Бісмарка? — спитала мене поліц-мейстрова жінка.

— Розумна голова.

— Коли б нам такого?

— Нащо він нам? Та наш Ігнатьєв 14 хоч якого Бісмарка за пояс заткне, проведе і виведе. *

— От же в Берліні не провів... Навіть у Туреччину завів, аз Туреччини не вивів.

— Та, бачте, не його вина, а воля начальства; а воно краще, ніж ми, знає що і до чого...

— Прошу, панове, вечеряти! — промовив Мукосій. Вечеря була гарна: випили любенько! Випили за моє

здоров'я: ще раз усі поздоровили мене і похвалили. Повечерявши, поліцмейстер зараз до мене: "Поїдьмо, завезу додому". Поїхали... Мабуть, не тією дорогою повіз він мене, бо вернувся додому вже світом...

Опанас дожидав мене, сидячи під ворітьми; але вздрівши, хто везе мене, швидше сховався. Покіль я націлувався з поліцмейстером, Опанас уже лежав у перині і хріп, нібито спав...

— Спиш, Опанасе?

— Коли б вже навіки заснути!

— Чого це так?

— Не бачив би, з ким ви їздите...

— Хіба що! Хіба поліцмейстер не такий чоловік, як усі люде?

— А вже ж такий: дві руки, дві ноги, одна голова...

— Не глузуй, Опанасе! А краще поможи вхідчини справити...

— А я думав одходну прочитати...

— Що ти!... Кому?

— Минувшині...

Щось тяжке повернулось у мене на душі. Молодість, жвавість, товариство, ідеї, народ, освіта, земля, воля, сніги, бори і Єнісей... Так оце все і встало передо мною... і страшно мені стало. Я аж затрусився, зуби застукали, наче п'ятерня у млині...

Опанасові, мабуть, жаль стало мене: швидше він до шафи, вийняв "очищену", налив повнісіньку чвертку та до мене:

— А нуте! На перший почин... швидше... разом...

Я проковтнув... скривився... в серці запекло,..

— Дарма! — каже Опанас.— Се так з першого разу, далі привикнете... Се значить "заливать очі"....

Не минуло й півгодини, як в очах у мене заходили нові образи... Минувшини наче зроду не було;.. Передо мною стояла гарна, світла будущина: от я адвокат, от професор, от банкір, голова, губернатор... от я силаЕ.. Сила велика... Усіх я непокірливих давлю, усі мені в землю кланяються, вітають мене, поважають... Гарно!

— Давай, Опанасе, вдруге! Випив і вдруге.

Контури на картині стали ще ясній... Далі, далі росту я до росту та вгору йду... От дійшов до того, що я став "чоловіком", а за спиною у мене наче хто співає: "Егда ж беззаконный Иуда сребролюбием недуговав омрачается.^ тебе, праведного судию..."

Обернувся, давлюсь, аж баба навприсядки витинає, а Опанас рюмсає, наче мала дитина.-.

— Що це ви?

— З радощів, паночку! — каже баба.— Як узріла, з ким ви приїхали, так г зраділа, і зраділа... самі ноги носять!.. А він, дурний, плаче... От дурний! Опанасе!. Дурню старий! Танцюй, іуляй!.. Ось ну!

Семени, Івани, надягайте жупани! Ой гу!

О тепер моя воля, напитися добре дома! Ой гу!

А Опанас рюмсає та рюмсає...

1 "Правительственный вестник" — російська офіційна газета, що видавалась у Петербурзі (1869—1917). Публікувала урядові розпорядження, звіти про засідання державної ради і ради міністрів, адміністративні повідомлення, телеграми з-за кордону тощо.

2 "Киевлянин" — щоденна газета реакційно-монархічного, а з 1905 р. — відверто чорносотенного спрямування. Виходила в Києві російською мовою у 1864—1919 рр.

3 "Сенатские объявления" — "Сенатские объявления по казенным, правительственным и судебным делам" — офіційна газета, що видавалась з 1838 р. Сенатом як щотижневий додаток до "Сенатских ведомостей". Вмішувалз всі оголошення урядових установ і,офіційних осіб з питань судочинства та різних урядових справ.

4 Страсна п'ятниця — день на великодному (страсному) тижні, за два дні до Великодня.

5 ...к але н дар Андріяшев а... — "Киевский народный календарь". Видавався у Києві з 1864 р. культурно-освітним діячем Олексієм Хомичем Андріяшевим (1826—?).

6 ..."Байок" Г л і б о в а... — Йдеться про збірку байок Л. І. Глібова, що вийшла першим виданням у 1862 р. Другим виданням "Байки" вийшли 1872 р., ще до прийняття Емського указу, яким заборонялось друкування книжок українською мовою.

7 "Гугеноти" — опера (1835) французького композитора Джакомо Мейєрбера (1791 — 1864).

8 "Наталка Полтавк а"— опера українського композитора Миколи Віталійовича Лисенка (1842—1912), написана 1889 р. за однойменною п'єсою українського письменника Івана Петровича Котляревського (1769 —1838).

9 Євангеліє — частина Біблії (головна частина Нового завіту), в якій вміщено легенди про життя та повчання Ісуса Христа.

10 "Дел о" — російський літературно-критичний журнал ліберальної

орієнтації, що виходив у Петербурзі в 1866—1888 рр.

11 Пі хно Дмитро Іванович (1853—1913) —російський економіст,

у 1879—1907 рр.— редактор реакційно-монархічної газети "Киевлянин".

12 Прудон П'єр Жозеф (1809—1865) — французький дрібнобуржуаз-

ний соціолог, один з ідеологів анархізму.

13 Наполеон III—Луї Наполеон Бонапарт (1808—1873) —фран-

цузький імператор у 1852—1870 рр., небіж Наполеона I. З 1848 р.— президент

французької республіки, у 1851 р. здійснив державний переворот, проголосив-

ши себе у 1852 р. імператором Франції. Після поразки у франко-прусській

війні 1870—1871 рр. уряд Наполеона III був скинутий революційним

народом.

14 Ігнатьєв Микола Павлович (1832—1908) — російський державний

діяч і дипломат. У 1881—1908 рр.— міністр державних маєтностей, пізніше —

міністр внутрішніх справ; проводив реакційну політику. Постать Ігнатьєва була

об'єктом сатиричного зображення в багатьох брошурах і памфлетах як у Росії,

так і за кордоном.